

Vasilij Melik

MESTO (CIVITAS) NA SLOVENSKEM

Iz obširne problematike nastanka srednjeveških mest na Slovenskem bom v naslednjih razmotrivanjih obravnaval predvsem eno vprašanje, vprašanje nastanka naslova »mesto« — civitas. Govoril bom o terminih, ki so jih uporabljali viri za meščanske naselbine, časovno pa predvsem o dvanajstem in trinajstem stoletju. Izhodišče mojega obravnavanja je razprava K. predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh, ki jo je pred nekako dvajsetimi leti napisal Fran Zwitter¹ in je še danes naša najbolj temeljita študija o tej problematiki.

Naše pokrajine so bile v srednjem veku na meji dveh območij. Na prvem področju je slovanska naselitev precej pometla s prejšnjim. Čeprav so novi naseljenci mnogo prevzeli od starega prebivalstva, se je vendarle življenje začelo skorajda na novo. To je področje, ki ga je zajel Zwitter v svoji razpravi in ga na kratko imenoval starokarantansko.² Vilfan je imenoval mesta tega področja na kratko celinska mesta, mesta brez kontinuitete.³ Drugo področje je področje ob naši obali. Tudi tu je prišlo do velikanskih sprememb, a vendar je ostalo mnogo starega, ne toliko po vsebini kot po obliki in v tradiciji. To je področje primorskih mest s kontinuiteto. Besedo kontinuiteta je pri tem poimenovanju uporabljati »s primerno rezervo«, kakor pravi Vilfan³.

Govorimo najprej o celinskem, »starokarantanskem« področju! Prvi izraz, s katerim se na teh tleh imenujejo v virih naselja obrtnikov in trgovcev, je mercatum ali mercatus. Ta latinski izraz je imel bodisi zaporedoma bodisi istočasno več različnih pomenov. Od teh so v časih nastajanja meščanskih naselij za nas najvažnejši: sejem (dnevni, tedenski, letni itd.) — prostor, na katerem so sejmi, kjer se menjava, prodaja in kupuje in kjer veljajo posebne pravice — stalno naselje obrtnikov in trgovcev, v katerem so sejmi, v katerem je trg.

Iz razdobja slabih sto let od zadnje četrtine desetega do tretje četrtine enajstega stoletja imamo ohranjena besedila treh podelitvenih listin, ki se vse nanašajo na Koroško: prva (975) dovoljuje mercatum v Liedingu, druga (1016) v Brežah (listina je sicer ponarejena, a glede teh podatkov zanesljiva), tretja (1060) v Beljaku.⁴ Mercatum pomeni tu sejem. Pri Liedingu in Beljaku je bil prostor za sejem v podelitveni

¹ Zgodovinski časopis 6/7, 1952/53, str. 218—245. V nadaljnjem citiram: Zwitter, Predzgodovina.

² Prav tam str. 218—219.

³ Sergij Vilfan: Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961, str. 146.

⁴ O vseh treh listinah glej Zwitter, Predzgodovina str. 238—239.

listini izbran in določen: in loco qui dicitur Livbedinga, in villa que vocatur Villach. Le breška listina je prepuščala izbiro kraja za mercatum grofu Viljemu. S formulacijo in loco, in villa nikakor ni rečeno, da je nova (prej ali pozneje nastala) meščanska naselbina zrasla iz starejše imenovane vasi. Tako na splošno kakor posebej za slovensko ozemlje je bilo ugotovljeno, da so meščanske naselbine nastajale večinoma in zlasti v starejših časih kot nova naselja izven vasi oziroma poleg vasi.⁵ Formulacija in loco, in villa v listinah, ki podeljujejo mercatum, nam pomeni tedaj lokacijo, ki se ne nanaša na ozko področje vaškega naselja y najožjem smislu besede, na sklenjeno skupino poslopij, v katerih so prebivali vaščani, ampak na širše meje vasi, na ozemlje, ki je spadalo k vasi.⁶ Izraz villa pomeni lahko razen vasi v takih listinah tudi še gosposki dvor (curtis, curia, hof).⁶ V beljaški listini so villa nekateri prevajali kot vas, nekateri kot dvor. V kolikor gre za dvor, se tudi tu lokacija nanaša na širše meje dvora, na ozemlje, ki je spadalo k dvoru.⁶

Naj se tu dotaknem primera Köflacha, ki nas sicer neposredno ne zanima, a je o njem pisal tudi Zwitter. Cesarski privilegij samostanu St. Lambrecht iz leta 1170 je smatral Pirchegger za edini primer listinsko izpričanega povzdignjenja vasi v trg s strani nemškega kralja⁷ in Zwitter za eno od najstarejših listin za tako povzdignjenje sploh.⁸ Toda v listini ni o kakem povzdignjenju iz vasi v trg prav nobene besede. Tu je rečeno samo: contulimus et imperiali munificentia concessimus... in uilla Chouelach nuncupata forum pro suę uoluntatis arbitrio ordinare et ad ipsius ecclesię commodum forensia in eo sibi iura constituere.⁹ Ta formulacija ni nič dosti drugačna od one v beljaški listini iz leta 1060, ki pravi: in villa que vocatur Villach... mercatum fieri statuimus — in za katero ne mislijo, da bi pomenila kako povzdignjenje iz vasi v trg. Toda vrnimo se k našemu glavnemu razpravljanju!

Podelitev sejma je bila uresničena ali pa tudi ne. Pri Liedingu ni bila. Lieding se namreč kot trg ali mesto nikdar pozneje ne omenja. Vendar nekateri povezujejo liedinško listino s Strassburgom ob Krki, prvič omenjenim kot trgom leta 1200, z lego v neposredni bližini Liedinga.¹⁰ Drugače kot Lieding sta se Breže in Beljak pokazala v svojem nadaljnjem razvoju kot rastoči meščanski naselbini z velikim gospodarskim pomenom. Zaradi dvoumnosti izrazov mercatum, pa tudi forum, ki moreta pomeniti sejem ali pa trg kot naselbino obrtnikov in trgovcev, opozarja Zwitter na to, da moremo z gotovostjo govoriti o meščanskem naselju šele tedaj, ko nam viri govore razen o mercatu ali foru tudi o meščanih ali pa uporabljajo druge nedvoumne izraze.¹¹ Zato meni,

⁵ Prav tam str. 234, 235.

⁶ Prim. K. S. Bader: Dorfgemeinschaft und Dorfgemeinde, Weimar 1962, str. 133.

⁷ Hans Pirchegger: Geschichte der Steiermark I, Graz 1920, str. 395; II, Graz 1936, str. 451.

⁸ Zwitter, Predzgodovina str. 237.

⁹ J. Zahn: Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I, Graz 187, št. 513. V nadaljnjem citiram: Zahn.

¹⁰ Prim. pri Zwitterju (Predzgodovina str. 238) citirano Zechnerjevo mnenje.

¹¹ Zwitter, Predzgodovina str. 236, 237, 242, 243, 245.

- da je meščanska naselbina v Brežah dokazana za tretje desetletje 12. stoletja, ko se tu prvič omenjajo cives in forenses,¹² v Beljaku pa za čas med 1184 in 1192, ko se pojavlja pridevek burgus.¹³ Po istem postopku je dokazana meščanska naselbina v Velikovcu za sredo 12. stoletja (1147), ko se omenjajo cives predicti fori.^{13a}

Od podelilnih listin, ki smo zdaj o njih govorili, pa vse do privilegijske listine za Novo mesto leta 1365 nimamo na današnjem slovenskem narodnostnem ozemlju in v njegovi bližnji sosesčini nobene listine o ustanovitvi sejmov, trgov ali mest. Vse trge in mesta, ki jih zasledimo v teh stoletjih (pa tudi velik del poznejših) moremo zaznamovati le s prvo omembo v virih. Ko jih najdemo prvič omenjene kot trge ali mesta, so že tu — koliko prej je bil njihov dejanski ali pravni začetek pa lahko le ugibamo, domnevamo ali sklepamo.

V začetku 12. stoletja se z izrazom mercatus na starokarantanskih tleh prvič omenjata Judenburg (1103) in Velikovec (1105/1126).¹⁴ V latinsko-nemškem imenu za Velikovec, tu prvikrat zapisanem kot Volchimeratus, danes nemško Völkermarkt), stopa beseda mercatus-Markt-trg prvikrat pred nas kot sestavni del krajevnega imena.

Beseda mercatus pa v začetku 12. stoletja skorajda izgine iz listin, čeprav jo najdemo tudi še pozneje. Nadomesti jo nov izraz istih pomenov: forum. Izmenjava terminov mercatus in forum ni nobena posebnost naših pokrajin. Na ozemlju Nemčije se je začel forum, prej zelo redek izraz, uveljavljati v drugi polovici 11. stoletja, prevladal pa je v 12. stoletju.¹⁵ Na starokarantanskih tleh se uporablja izraz forum pred letom 1200 za Breže (najprej za dogodke k letom 1090/1106 v Chronicon Gurcense, napisani kmalu po letu 1180), za Velikovec (prvič v letih 1105/1126), za Lipnico (1170), za Gradec (1172), za Šentvid na Koroškem (1176), za Dravograd (okrog 1185) in za Celovec (1193/99).¹⁶ Z nemškim izrazom Markt, ki pomeni isto kot mercatum in forum, se za leto 1147 omenja Maribor: grof Bernard Mariborski zapušča mejnemu grofu Otokarju daz hus ze Marpurch unt den marcht. Tako poroča Landbuch von Österreich und Steier, sestavljen v drugi polovici 13. stoletja.^{16a} Vendar o tem, da bi bil Maribor že 1147 trg, v glavnem dvomijo.^{16b} V 13. stoletju se omenjajo z oznako forum številni kraji. V tem času glede njenega prevladujočega pomena ni več nobenega dvoma. Ta pomen je trg, meščanska naselbina, take pa so zdaj obilo dokazane z navajanjem meščanov, obrtnikov itd. v virih. 13. stoletje je doba, ko je, kot pravi Zwitter, v celoti nastalo na Slovenskem največ meščanskih naselbin.¹⁷

¹² Prav tam str. 239, 245.

¹³ Prav tam str. 227.

^{13a} Gradivo 4, št. 238, MC 3, št. 839.

¹⁴ Zahn 1, st. 95; Monumenta historica ducatus Carinthiae (v nadaljnjem citram: MC) 3, št. 521. Gradivo 4, št. 11.

¹⁵ Hans Planitz: Die deutsche Stadt im Mittelalter, Graz-Köln 1954, str. 89.

¹⁶ Gradivo 3, št. 394, 4, št. 639, 833, MC 3, št. 1206, 4, št. 3048, Zahn 1, št. 514, 546.

^{16a} Gradivo 4, št. 243, MC 3, št. 858.

^{16b} H. Pirchegger: Die Herrschaft Marburg (Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 43, 1952, str. 20). Glej tudi prvo omembo Maribora kot trga pri M. Kos: Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja, Ljubljana 1953, str. 232.

¹⁷ Zgodovina narodov Jugoslavije I, Ljubljana 1953, str. 718.

Le redko se je uporabljal pri nas za naselbine obrtnikov in trgovcev latinski izraz *burgus* ali *burgum*. Najprej se tako imenuje Beljak v listini iz let 1184/92, nato Breže v pismu cesarja Henrika francoskemu kralju iz leta 1192 in v delu *Gesta Philippi II Augusti* francoskega meniha Rigorda (umrl 1208) k letu 1192, Ptuj in Gradec v papeški listini iz leta 1222 ter Šentvid leta 1263.¹⁸

Govorili smo že o terminu villa v pomenu vasi ali gosposkega dvora. Vendar pa je v 12. in 13. stoletju villa pomenila lahko tudi meščansko naselbino. To ne velja samo za sestavljeni termin villa forensis, ki ga poznamo npr. iz privilegija štajerskim ministerialom in deželanom iz leta 1237, ampak tudi za samo besedo villa. Za Breže govori življenjepisc nadškofa Konrada za dvajseta leta 12. stoletja o villi, katere prebivalci pa so cives, torej meščani. Formulacija »in villa nostra Marhpurc« v listini iz let 1220/24 se nanaša na mariborsko meščansko naselbino.¹⁹ Podobno bo veljalo za Žalec, ki se imenuje villa leta 1259.²⁰ Že leta 1256 se namreč naštevajo imena civium in Sachsenfelde.²¹ Nobelega vzroka ni, da ne bi teh civium šteli za prvi dokaz obstoja žalske meščanske naselbine. Prvo omenbo Žalca kot trga lahko prav gotovo pomaknemo z doslej splošno navajane letnice 1265²⁰ za devet let nazaj, na leto 1256. Pri določanju, ali je bil nek kraj v danem času meščansko naselje ali ne, si z besedo villa ne moremo nič pomagati.

Za prebivalce naših meščanskih naselbin se uporabljajo v virih oznake forenses, burgenses, cives, v nemških virih burger. Najbolj redek je izraz forenses, ki ga najdemo prvič zapisanega za Breže (1130) in se 1167 pojavlja v kombinaciji forenses cives, prav tako za Breže.²² Nekaj pogostejši je termin burgenses. Omenjajo se burgenses v Brežah (prvič 1158), Beljaku in Weitensfeldu (1211), Velikovcu (1217), Kranju (1221), Mriboru (med 1220 in 1224) Knittelfeldu (1233), Šentvidu (1253), Slovenj gradcu (1261) in Ljubljani (1295).²³ Mnogo bolj pogosto kot forenses in burgenses se za prebivalce naših meščanskih naselij uporablja izraz cives. V drugi polovici 13. stoletja se burgenses iz virov skoraj povsem umaknejo in le še redko pojavljajo, cives pa docela prevladajo. V Brežah se omenjajo cives prvič v življenjepis salzburskega nadškofa Konrada, napisanem v sedemdesetih letih 12. stoletja, k dogodkom v letih 1122/25.²⁴ Na današnjem slovenskem narodnostnem ozemlju in v njegovi sosesčini pa se pojavljajo: 1229 za Maribor, istega leta za Kamnik, 1147 za Velikovec, okrog 1238 za Pliberk, 1239 za Beljak, 1253 za Celovec, 1256 za Žalec, 1262 za Škofjo Loko, 1264 za Velenje, 1265 za Ljubljano, 1278 za Dravograd.²⁵ Tako latinska izraza burgenses in

¹⁸ Gradivo 4, št. 695, 817, 818.

¹⁹ Prav tam str. 236–238.

²⁰ Pirchegger, v op. 7 cit. delo, I str. 394, I^a str. 450.

²¹ F. Schumi: Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain (v nadaljnjem citiram: Schumi) 2, št. 221.

²² MC 1, št. 58, 3, št. 1103.

²³ Zwitter, Predzgodovina str. 227; Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku (v nadaljnjem citiram: GZL) 1, št. 6.

²⁴ Gradivo 4, št. 70.

²⁵ Gradivo 5, št. 506, 507, 701, 714, MC 4, št. 2554, 5, št. 339, Schumi 2, št. 221, 299, Zahn 4, št. 125, 125, GZL 10, št. 7.

cives kot nemški burger se uporabljajo ne glede na to, ali se meščanska naselbina imenuje trg ali mesto.

Kakor se je že večkrat poudarjalo, izraz *civis* ni povsem nedvoumen. Vendar pri pregledovanju objavljenih virov iz 13. stoletja za naše narodnostno ozemlje in njegovo najbližjo sosesčino nisem našel niti enega primera, kjer bi se beseda *civis* ne nanašala na prebivalca trga ali mesta, ki je kot tako omenjeno v isti ali drugih listinah istega časa. Zdelo bi se pač, da je en tak primer, namreč v listini šentpavelskega opata Leonarda iz časa okrog leta 1238, ki ji je Jaksch postavil kraj izdaje v vas Gorenče pri Pliberku.²⁶ Toda v listini piše: *Huius autem exemptionis actio contracta est in monte cathmee argenti in domo vocabulo Ramunch civis eiusdem ville. Mons cathmee argenti* pač ni nič drugega kot latinski prevod za Pli-berk, Blei-burg, villa se nanaša na ta Pliberk in *civis* je pliberški meščan, ne pa prebivalec vasi Gorenče, kakor sta mislila Jaksch in Kos. Pliberk se že deset let prej (1228) omenja kot forum.²⁷

Po teh bolj uvodnih razmotrivanjih prehajamo na izraz, ki bo v središču naše pozornosti, na *civitas*. Izraz *civitas* se pojavlja v srednjeveških virih že zgodaj, vendar danes nihče več ne misli, da so s *civitates* teh zgodnjih stoletij mišljene meščanske naselbine. V frankovski državi merovinškega obdobja je pomenila *civitas* škofijski sedež, kar se je v večini primerov ujemalo z nekdanjim rimskim mestom. Tam, kjer rimske oblasti nikdar ni bilo ali kjer so bila rimska mesta in cerkvena ureditev v celem uničena, se tudi izraz *civitas* ni mogel opreti na tako tradicijo. Za nemško ozemlje v karolinškem obdobju je ugotovil Rietschel, da so redno imenovali *civitates* le stare škofijske sedeže in bavarsko prestolnico Regensburg, medtem ko so za sedeže novih škofij, ustanovljenih od začetka 8. stoletja, ta izraz redkeje uporabljali. Tu in tam so kot *civitates* omenjali tudi utrjene postojanke.²⁸

Od virov do enajstega stoletja, ki se tičejo starokarantanskega ozemlja, uporabljajo izraz *civitas* trije. Prvi je *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, napisan leta 871 v Salzburgu. Ta označuje za *civitas* Worms in Regensburg, ki sta stalno nosila ta naslov, prvi kot škofijski sedež iz merovinških časov, drugi kot bavarska prestolnica, potem Lorch, rimski kastel, ki pa je preživel rimsko dobo,²⁹ nekdanje rimsko mesto Liburnio in *civitatem Priwine*, utrjeno središče Pribinove oblasti. Drugi tak vir so potrdilne listine, ki jih je vladar dajal salzburški cerkvi, prva iz leta 860, druga, mnogo obsežnejša, sestavljena na podlagi pristne v 10. stoletju in datirana v leto 890, nato pa vse njene nadaljnje variante iz let 977, 982, 984, 1051, 1057, 1178 in 1199.³⁰ Listina iz leta 860 omenja le *Sabariam civitatem*. Sledeče listine nimajo samo močno razširjenega besedila, ampak so tudi *civitates* v njih močno pomnožene.

²⁶ MC 4, 2150, Gradivo 5, št. 703.

²⁷ MC 4, 1946, Gradivo 5, št. 473.

²⁸ S. Rietschel: *Die Civitas auf deutschem Boden*, Leipzig 1894, str. 24, 43, 54, 57, 58 in drugod.

²⁹ Prav tam str. 39.

³⁰ Gradivo 2, št. 172, 296, 460, 473, 482, 3, št. 179, 197, 610, 913.

Od krajev, omenjenih že leta 860, je naslov *civitas* dodan: ad Treisimam civitatem, ad Sulpam civitatem Ziup. Nova je oznaka *civitas* za Krnski grad (de Carantana civitate) ter za Ptuj, kjer se omenjajo trije deli civitatis ter ob naštevanju posesti Karantančeve vdove navajajo podrobne lokalizacije v notranjosti te civitatis. Tretji vir je cesarska darovnica salzburškemu nadškofu iz leta 970,³¹ ki spet omenja civitatem Ziub. Po mnenju nekaterih daje naslov civitatis tudi Lipnici, vendar je to najbrž le napačno branje in ta naslov ne pripada Lipnici ampak prav tako že prej omenjenim razvalinam Flavie Solve.³² Na podlagi analize navedenih virov je prišel Zwitter do ugotovitve, »da predstavlja na karantanskih tleh v teh stoletjih *civitas* bodisi razvaline rimskega mesta ali pa srednjeveški grad.«³³

V 12. stoletju se ime *civitas* pojavlja večkrat; toda naj tu posebej omenimo le tri vire. Prvi so spet potrdilne listine za salzburško posest, o katerih smo govorili v prejšnjem odstavku, toda zdaj ne več s tradicionalnim besedilom, ki se je vleklo od 890 do 1057, ampak v precej izpremenjenem. To sta listini iz let 1178 in 1199. V njih je marsikaj izpuščenega, odpadle so omembe vseh posesti, pri katerih so se prej omenjale civitates Sabaria, Treisima, Ziup, zelo je poenostavljen ptujski tekst, ki je zdaj izpuštil omembo Karantanca in vse podrobne lokalizacije ter ohranil samo malo izpremenjen nekdanji prvi stavek: ad Petowe ecclesiam cum decima et totam civitatem (prej: et duas partes civitatis) cum bannis, theloneis et ponte. Nespremenjen pa je ostal del z omembo Karantanæ civitatis. Drugi vir je Vita Chunradi archiepiscopi Salisburgensis, setavljena v sedemdesetih letih 12. stoletja, ki omenja breški grad (castrum), meščane (cives) in meščansko naselbino, ki jo v 16. poglavju k dogodkom iz let 1122—1125 imenuje villa, v 20. poglavju k dogodkom iz let 1131—1147 pa *civitas*.³⁴ Tretji vir je listina štajerskega vojvode Otokarja iz leta 1189, ki imenuje Gradec *civitas*.³⁵ O problematiki teh civitates 12. stoletja bomo govorili pozneje.

V 13. stoletju se najprej imenuje *civitas* Ptuj v neki darovnici žičkemu samostanu leta 1202. In confinibus civitatis Petouie je rečeno v listini.³⁶ Zatem se imenuje *civitas* Kostanjevica na denarju, kovanem okrog leta 1215, nato na denarju, kovanem po letu 1220, Ljubljana ter na denarju, kovanem 1240 ali pozneje, Kamnik.³⁷ Beljak v listini meščana Grimolda leta 1240³⁸ in Ljubljana v listini koroškega vojvode Bernarda leta 1243.³⁹ V drugi polovici 13. stoletja je omemb civitates še precej več. V tem času je pomen besede *civitas* že nedvoumen — to je mesto.

³¹ Gradivo 2, št. 436.

³² Zwitter, Predzgodovina str. 221.

³³ Prav tam str. 224.

³⁴ Gradivo 3, str. LXXV, 4, št. 70, 109.

³⁵ Zahn 1, št. 698.

³⁶ Gradivo 5, št. 22.

³⁷ Baumgartnerjeva v op. 54, 55 citirana dela.

³⁸ MC 4, št. 2197.

³⁹ GZL 1, št. 1.

Rietschel je ob proučevanju terminov za mestne naselbine na nemškem ozemlju prišel do zaključka, da je oznako forum pri večini trgov in pri najvažnejših med njimi prej ali slej zamenjala odličnejša oznaka civitas, da pa so vendar poleg mest v srednjem veku in tudi pozneje ostali še trgi, zlasti na bavarskem in avstrijskem ozemlju.⁴⁰ 12. stoletje je čas, ko na srednjeveškem nemškem ozemlju »ustanavljajo« trge oziroma mesta in njih prebivalcem podeljujejo posebne pravice (med prvimi sta Radolfzell ob Bodenskem jezeru 1110 in Freiburg im Breisgau 1120), pojavljajo se komune (communiones, universitates) meščanov, najprej v Kölnu (1112), pojavljajo se pečati meščanskih skupnosti (najprej 1149), meščanske naselbine dobivajo obzidje, obenem pa se naglo širi oznaka civitas — mesto.⁴¹ Dunaj se prvič imenuje civitas leta 1137.⁴²

Približno v istem času kot latinski termin civitas se je začel pojavljati v naših virih tudi nemški termin Stadt. Kdaj se je pomen te besede od širokega smisla »prostor, kraj« zožil na pojem mestne naselbine, oziroma je stara beseda dobila dva ločena pomena in pozneje še dve prapopisni obliki, je težko reči. V posameznih pokrajinah je bilo gotovo različno.⁴³ Vsekakor je imela beseda poleg splošnega pomena posebni pomen mestne naselbine že v 12. stoletju.⁴⁴ Zelo zanimivo je, da ima v slovenščini in v nekaterih drugih slovanskih jezikih beseda mesto povsem isti splošni in posebni pomen kakor beseda Stadt. Za Novo mesto jo najdemo prvič zapisano 1419 (Noua mesta, Noua meista).⁴⁵

Z izrazom civitas in Stadt nastopa dvojnost v naslovih naših srednjeveških meščanskih naselij, ki so se dotlej večinoma imenovali forum, Markt, trg. Zdaj so nekatera prešla na višji mestni naslov, nekatera pa ostala na starem trškem. Tako je nastala tista tristopenjska hierarhija naselij, ki je uradno veljala v naših deželah vse do najnovejšega časa: vas — trg — mesto. Posebnost predvsem 13. stoletja na Slovenskem (in ne samo na Slovenskem) pa je, da se marsikatera meščanska naselbina še potem, ko se je v virih že pojavila kot mesto, znova omenja samo kot trg. Oglejmo si oznake za posamezna naša srednjeveška mesta v 13. stoletju!

Beljak je civitas prvič v listini meščana Grimolda 1240 in na pečatu k tej listini, nato v listini Rudolfa de Rase 1255, v skupni izjavi Rudolfa de Rase, ministerialov iz Beljaka in okolice ter beljaških meščanov 1258, v listini Ulrika Heunburškega 1276, v omembi mestnega pečata v listini Otona briksenškega 1282 in na pečatu k tej listini, v omembi mestnega pečata v listini Gotfrida Grebinskega 1283, v listini, ki jo je istega leta izdal Oton Weissenegg, beljaški sodnik, »cum universitate civium civitatis« in na pečatu k tej listini, v listini Ortolfa Wolfsberškega 1288 in v listini arhidiakona Otona 1289. V nemški listini grofa Valterja Sternberškega iz istega leta se imenuje Beljak stat.⁴⁶

⁴⁰ S. Rietschel: Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältnis, Leipzig 1897, str. 149.

⁴¹ Prav tam str. 109 in naslednje, Planitz str. 101, 103, 115.

⁴² F. Tremel: Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs, Wien 1969, str. 97.

⁴³ Trübners Deutsches Wörterbuch 6, Berlin 1955, str. 514.

⁴⁴ H. Paul: Deutsches Wörterbuch, Halle 1960, str. 584.

⁴⁵ Milko Kos v zborniku Novo mesto, Maribor 1969, str. 78.

⁴⁶ MC 4, št. 2197, 2598, 2677, 5, št. 205, 509, 545, 558, 6, št. 113, 121, 138.

Celovec se imenuje civitas v pismu dekana Pilgrima in bivšega prošta Rudolfa iz leta 1252. V njem se naštevajo Šentvid, Velikovec, Celovec in Kostanjevica kot civitates koroškega vojvode. V pismu župnika Henrika Projern, ki ga datira Jaksch v leta 1254—1266, je Celovec forum, prav tako v listinah Amelrika Frauensteinskega 1267, v treh listinah koroškega vojvode Ulrika 1268 in 1269 (v zadnji, nemški od teh marekt), v listini Ditmarja Greifenfelskega 1269 in v listini kralja Otokarja 1270. Leta 1279 se v testamentu vojvode Filipa imenuje civitas, leta 1280 pa v seznamu fevdov, ki so jih imeli avstrijski vojvode, marktht. Pečat civium de Clagenfurt, ki se omenja v dveh listinah Otona iz Hallegga 1287, ima napis »sigillum civitatis Clagenfurt.«⁴⁷

Velikovec je civitas prvič v pismu iz leta 1252, omenjenem v začetku prejšnjega odstavka, nato v listini koroškega vojvode Bernarda 1254 in Friderika Grebinskega 1258. Kot forum se pojavlja v listini Chola Seltenheimskega 1261 in v listinah koroškega vojvode Ulrika 1262 in 1263. Isti vojvoda pa ga imenuje 1266 opidum. Izraza oppidum ni vrednotiti enako kot civitas. Včasih ga sicer izenačujejo s civitas, tako npr. kralj Rudolf v podelitvi mestnega naslova Brucku 1277 (nomine et honore oppidi seu civitatis), v celem pa ima zelo različne pomene.⁴⁸ »Pridevek oppidum nima nujno pomena mesto; oppidum je včasih tudi vas, zlasti če je bila utrjena ali imela kake posebne pravice.«⁴⁹ Forum je Velikovec spet v listini velikovškega kastelana in sodnika Švarcmana 1267. Pečat k tej listini, ki je v tekstu omenjen kot pečat communitalis de Folkenmarch, nosi napis »sigillum civitatis de Volc...«. Forum je Velikovec v listini koroškega vojvode Ulriha in v papeški listini iz istega leta. V listini koroškega vojvode Ulriha 1268 je oppidum (kakor Šentvid ter Slovenj Gradec), v omembi mestnega pečata v listini Otona Velikovškega, Švarcmanovega sina 1269 in na pečatu k tej listini civitas, v listini kollniških bratov 1271 forum, v omembah mestnega pečata v listinah meščana Gerloha 1278, njegove vdove 1279, Gocla (nemška listina) 1285 in Otona Velikovškega 1290 ter v nemški listini Hermana Mankeja 1295 civitas oziroma stat.⁵⁰

Maribor se imenuje forum v listini avstrijsko-štajerskega vojvode Leopolda 1209 in 1227, civitas v listini Gotfrida Mariborskega in tovarišev 1254, Henrika iz Rogatca iz istega leta, nato oppidum v urbarju 1265/67, civitas v omembi pečata v listini sinov Ulrika iz Lučan 1271 ter Hola iz Vuzenice 1273 in na pečatih k tema listinama (če ne piše namesto civitatis communitalis, kakor je domneval Melly) in v listini kralja Rudolfa Habsburškega 1277.⁵¹

⁴⁷ MC 4, 2495, 2556, 2954, 2975, 2976, 3011, 3012, 5, št. 57, 392, 422, 6, št. 39, 40.

⁴⁸ Lothar Gross: Stadt und Markt im späteren Mittelalter, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abt. 45, 1925, str. 71—73.

⁴⁹ V. op. 45 cit. delo str. 82. Glej tudi H. Pirchegger v Zeitschrift des Hist. Vereines für Steiermark 45, 1952, str. 20.

⁵⁰ MC 4, št. 2569, 2670, 2757, 2791, 2816, 2892, 2916, 2936, 2957, 2978, 3004, 5, št. 67 327, 396, 651, 6, št. 144, 310.

⁵¹ Gradivo 5, št. 154, 462, MC 4, št. 2580, 2581, 5, št. 275, Zahn 410, 484, Dopsch-Mell: Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark 60, E. Melly: Beiträge zur Siegelkunde des Mittelalters, Wien 1846, str. 90.

Ptuj je civitas v listini Rudolfa iz Roža 1202, malo pozneje ga Wolfram von Eschenbach imenuje stat, v papeški listini 1222 pa je burgus, na pečatu k listini Vulfinga Baumgartna 1273 civitas, v prepisu rokopisa iz ptujskega dominikanskega samostana okrog 1272 prav tako.⁵²

Slovenj Gradec je forum v oporoki oglejskega patriarha Bertolda 1251, prav tako v papeški listini 1258, civitas v listini koroškega vojvode Ulrika 1267 (obenem s Kamnikom), oppidum v listini istega vojvode 1268 (obenem z Velikovcem in Šentvidom). V zapisu terjatev kralja Otokarja do patriarha Rajmunda in patriarhovih terjatev do kralja 1274 se v kraljevem tekstu imenuje civitas, v oglejskem pa forum.⁵³

Kamnik je forum v listini vojvode Bertolda, ponarejeni v začetku 13. stoletja, civitas na denarju, ki ga je Baumgartner postavljajl prvotno v čas okrog leta 1220, pozneje pa menil, da gotovo ni starejši od leta 1240, in mu nazadnje prebral napis kot »civitas lapideni«, v listini koroškega vojvode Ulriha 1267 (kakor Slovenj Gradec) in v listini vojvode Majnharda 1294. Pečat, ki ga je Melly postavljajl v 13. stoletje, je nosil napis »S civitatis de Steine.«⁵⁴

Ljubljana je civitas na denarju, kovanem po letu 1220. V eni listini koroškega vojvode Bernarda iz leta 1243 se imenuje civitas, v drugi pa forum. V listini iz leta 1246, posneti po prvi, je spet civitas, tako tudi v darovnici vojvode Ulrika iz okrog leta 1260, ki jo poznamo v insertu v listini kralja Rudolfa iz leta 1277. V Ulrikovih listinah 1263 in 1265 je Ljubljana spet forum. V njegovem privilegiju ljubljanski komendi nemškega viteškega reda 1267 se omenja marchtrichter; posredno, po formulaciji »in andern stetten« pa bi mogli imeti Ljubljano tudi za mesto. V podelitveni listini istemu redu 23. julija 1267 se omenja domus tega reda apud forum nostrum in Laibaco in lokalizira podarjeno parcelo in Laibaco in nouo foro sitam. Ljubljana v listini Friderika Falkenberškega 1271 je civitas, prav tako v liber miraculorum Sti Joannis iz let 1275—89 v samostanu Stams, v testamentu koroškega vojvode Filipa 1279, v omembi mestnega pečata v listini meščana Nikolaja Porgerja 1280 in na pečatu k nji. Opidum je v darovnici bratov iz Rake 1285, civitas v listini Friderika s Kraiga 1295.⁵⁵

⁵² Gradivo 5, št. 22, 83, 353, Zahn 4, 482.

⁵³ Zahn 3, št. 88, MC 4, št. 2684, 2930, 2978, 5, št. 151.

⁵⁴ Gradivo 4, št. 755, MC 4, št. 2930, E. Baumgartner: Kovnici Slovenjgradec in Kamnik v dobi Andechs-Merancev (Casopis za zgodovino in narodopisje 28, 1933, str. 32), E. Baumgartner: Die Blütezeit der Friesacher Pfennige (Numismatische Zeitschrift 73, 1949, str. 31), W. Fritsch: Anhang zu E. Baumgartner »Die Blütezeit der Friesacher Pfennige« (prav tam 79, 1961, str. 69), Melly 107, Wiesflecker 2, 1, št. 903.

⁵⁵ E. Baumgartner: Ljubljanska kovnica v XIII. stoletju (Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 13, 1954, str. 97), E. Baumgartner: Die Blütezeit... (v op. 54 cit. delo str. 49), GZL 1, št. 1, 2, 4, 6, 7, št. 1, 9, št. 6, 10, št. 7, Schumi 2, št. 232, 275, MC 5, št. 392, Wiesflecker 2, 1, št. 129, F. Zwitter: Začetki ljubljanske meščanske naselbine (Razprave SAZU, razreda za zgod. in družb. vede 5, 1966, str. 231 — v nadaljnjem citiram: Zwitter, Začetki). R. Puschnig: Zur Geschichte des untersteirischen Klosters Geirach (Das Joanneum 1, 1940, str. 144). W. Höflechner: Zur Urkundenwesen der Herzöge von Kärnten bis 1269 (Carinthia I 139, 1969, str. 118. M. Verbič: 700 let Novega trga v mestu Ljubljani (Kronika 15, 1967, str. 72). Posebej ob tem odstavku čutim prijetno dolžnost, da se zahvalim profesorju Božu Otorepcu, višjemu strokovnemu sodelavcu SAZU za prijaznost, ker je prebral rokopis, in za dopolnila in popravke, ki mi jih je dal.

Kranj je označen v vsem 13. stoletju samo enkrat: v listini koroškega vojvode Ulriha 1256 se imenuje civitas. Najstarejši mestni pečat, ki je verjetno iz 13. stoletja, je imel napis »sigillum de Cherainburga.«⁵⁸

Kostanjevica se imenuje civitas na denarju, kovanem okrog leta 1215. V listini koroškega vojvode Bernarda 1249 je forum. V že omenjenem pismu dekana Pilgrima in bivšega prošta Rudolfa 1252 je (s Šentvidom, Celovcem in Velikovcem) civitas, v listini Volfkerja iz Rake 1266 forum, v listini kralja Otokarja 1270 civitas, prav tako v listini kostanjeviškega sodnika 1286 in na pečatu k nji, spet forum v listini Petra Kostanjeviškega 1291, toda civitas na pečatu k nji.⁵⁷

Škofja Loka in Slovenska Bistrica se v 13. stoletju še ne imenujeta civitas. Škofja Loka se imenuje forum, v listini kralja Otokarja leta 1274 oppidum in enako v listini kralja Rudolfa 1277.⁵⁸ Pečat Slovenske Bistrice, ohranjen na listini iz leta 1310, ki pa ga je Melly datiral v 13. stoletje, je nosil napis »sigillum civium de Vevstriz.«⁵⁹ Od krajev, ki tudi pozneje niso nosili mestnega naslova, se v 13. stoletju imenuje Grebinj v listini grofa Friderika Ortenburškega 1282 civitas,⁶⁰ poročajo pa tudi o pečatu iz Žalca, ki je verjetno iz 13. stoletja in nosi napis »Sigillum civitatis Sachsenveld.«⁶¹

Kakor vidimo iz vseh teh podatkov, se Beljak, Ptuj in Kranj nikjer v virih ne omenjajo kot trgi ampak samo kot mesta; le Beljak in Ptuj sta po enkrat omenjena z nedoločnim izrazom burgus. Kamnik se najprej omenja kot trg, pozneje kot mesto, prav tako Maribor, ki pa je vmes enkrat označen kot oppidum. Pri Celovcu, Velikovcu, Slovenj Gradcu, Ljubljani in Kostanjevici pa se izrazi mesto (civitas, Stadt) in trg (forum, Markt) menjavajo in prepletajo med seboj. Naselje se že imenuje mesto, pa se znova pojavi s trškim, nižjim naslovom, nato spet z mestnim in znova s trškim, dokler se nazadnje mestni prej ali slej ne ustali. Tu nismo analizirali podatkov o mestih, ki se v virih do konca 13. stoletja niso pojavljali z naslovom civitas.

Odkod te razlike in ta nihanja? Ta ali ona razlika bi se pač dala razložiti z domnevo, da je šlo recimo za dva različna dela mestnega naselja ali pa neke za poudarek na gospodarski funkciji trga, druge pa za poudarek na meščanski naselbini. Vendar pa take in podobne razlage le ne morejo vsega razložiti. Zlasti opozarjam na zapis terjatev kralja Otokarja do oglejskega patriarha Rajmunda in odgovora oglejskega patriarha nanje iz avgusta 1274. Tu je med češkimi zahtevami naštetih podelitev vseh pravic, ki jih je bil imel vojvoda Ulrih na Koroškem, na Kranjskem in v Marki od oglejske cerkve, med njimi pa zapis omenja »et specialiter castrum et civitatem Windesgrec cum omnibus attineneciis.« Patriarh zelo obširno odgovarja na vse točke in

⁵⁸ Schumi 2, št. 225, J. Zontar: Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, str. 48 in 437, op. 63, Melly 105.

⁵⁷ E. Baumgartner: Ljubljanska kovnica... (v op. 55 cit. delo str. 97), Schumi 2, št. 162, 193, 363, MC 5, št. 49, Arhiv Slovenije, listini z dne. 1. 5. 1286 in 6. 10. 1291.

⁵⁸ J. Zahn: Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis 1, št. 306, 323.

⁵⁹ Melly 80, 81.

⁶⁰ MC 5, št. 508.

⁶¹ Melly 95.

navaja tudi odgovor »super quinta peticione, qua petebatur investiri ipse rex et sui heredes inperpetuum de castro et foro Windesgrec.«⁶² Popolnoma jasno je, da mislita obe strani na popolnoma isti dve stvari, namreč na grad (castrum) in na meščansko naselbino, ki jo češki kralj imenuje mesto (civitas), oglejski patriarh pa le trg (forum). Očividno sta imela oba nasprotnika o isti konkretni meščanski naselbini različna termina.

Če pogledamo zgoraj navedene nazive naših meščanskih naselbin po tem, kdo jim je te nazive dal, to je, kdo je izdal omenjene listine, bomo opazili, da se naslov civitas nikjer ne pojavlja ne s papeške ne z oglejske strani. Celo Ptuj, ki je v vseh drugih omembah civitas, je v papeški listini burgus. Na drugi strani se vseskozi uporablja izraz civitas v listinah, ki so jih izdali meščani. Prav tako je civitas edina oznaka na vseh mestnih pečatih in na vseh novcih tega časa. Nekateri novci, kovani na našem ozemlju, so nosili tudi ime kraja, kjer so jih kovali. Večinoma je bilo to ime brez oznake, le pri Ljubljani, Kamniku in Kostanjevici imamo oznako — to je civitas. To je edini termin, ki se pojavlja na novcih, izrazov oppidum, forum ali kakih drugih tu ni najti. Mestnih pečatov iz 13. stoletja poznamo precej. Beljaški, celovski, velikovski, ptujski, kamniški, ljubljanski, kostanjeviški nosijo vsi napise sigillum civitatis, tako tudi pečat Žalca, ki si sploh ni pridobil mestnega naslova. Le v Slovenski Bistrici je to sigillum civium, v Mariboru je napis sigillum communitalis (ali civitatis), v Kranju pa imamo samo krajevno ime brez oznake. Kar se tiče termina civitas na pečatih, je tu izven vsakega dvoma, da ne pomeni gradu ampak mesto, natančno rečeno meščane, skupnost meščanov. To je jasno razvidno iz omemb pečatov v listinah, ki tega omenjajo kot sigillum civium ali sigillum communitalis.⁶³ Tudi mestni pečati ne poznajo izrazov oppidum, forum, govore samo o civitas. Ponekod je na ta način prišlo do nasprotja med listino in pečatom: lista govori o trgu, pečat k njej pa o mestu. Tako je bilo v Velikovcu 1267 in v Kostanjevici 1291.

V listinah deželnih knezov se terminologija menjava. Avstrijsko-štajerskemu vojvodi Leopoldu je Maribor forum (1209, 1227). Koroški vojvoda Bernard imenuje Kostanjevico forum (1249), Velikovec mesto (1254), posebno pozornost pa vzbuja, da se v istem letu 1243 pojavlja v eni listini Ljubljana kot forum, v eni pa kot civitas. V listini s civitas se poleg tega omenja mestno obzidje, sicer pa je formulacija v obeh listinah močno podobna. V eni listini naklanja vojvoda jurklošfrskim menihom milost, da od njim potrebnih živil »in eadem nostra civitate iidem fratres nulla solvant thelonea neque mutas«, v drugi pa naklanja podobno milost stiškemu samostanu, da »in eodem foro solvant nullo teloneo neque mutae.« Zwitter domneva, da bi se dalo to nasprotje razložiti s Starim trgom in Mestom. Kombinacija o tem, da bi bil Jurklošter zainteresiran na mitnini v Mestu, Stična pa na mitnini na Sta-

⁶² MC 5, št. 151.

⁶³ MC 4, št. 2936, 5, št. 422, 6, št. 39, 40.

rem trgu, se mu zdi verjetna domneva.⁶⁴ Bernardov naslednik, koroški vojvoda Ulrik III uporablja za Velikovec, ki je bil njegovemu očetu že mesto, znova oznako forum (1262, 1263, 1267), pa tudi oppidum (1266, 1268), prav tako mu je forum Celovec (1268, 1269), civitates pa so Kranj (1256), Kamnik in Slovenj Gradec (1267), ki je naslednje leto oppidum (1268). Ljubljana se spet pojavlja zdaj kot mesto (1260), zdaj kot trg (1265, 1267). Kot že rečeno, domneva Zwitter, »da gre pri tem za dve topografsko različni naselji, za Mesto in Stari trg, ki se v XIII. stoletju imenuje enostavno Trg (forum)«. ⁶⁵ Kralj Otokar imenuje Celovec trg (1270), Kostanjevico (1270) in Slovenj Gradec (1274) mesto. Rudolfu Habsburškemu je Maribor mesto (1277), koroškemu vojvodi Filipu Celovec in Ljubljana (1279) ter vojvodu Majnhardu Kamnik (1294) prav tako.

Veliko so pisali o tem, kakšna je bila razlika med mesti in trgi. Tako naj bi bila civitas obzidano mesto, oppidum z navadnimi palisadami obdano naselje, forum pa odprt, neutrjen trg.⁶⁶ Toda, pravi Planitz, če je bila utrjenost predpogoj za civitas, potem ta predpogoj ni bil pravo obzidje, ampak tudi že skromnejše obrambne naprave, jarki, nasipi, lesene utrdbe itd.⁶⁷ Vilfan meni, da »popolnoma točnih kriterijev za razliko mesta od trga ni. Praviloma gre pri mestih za sistematično urejeno in razparcelirano trgovsko naselje, ki ima pravico do obzidja in do naziva mesto. Toda če je bilo mesto po naravi dobro zavarovano, je bilo lahko izjemoma brez obzidja, drugod pa so nekateri od nekdanj utrjeni kraji veljali kot trg z obzidjem«. ⁶⁸ »V pravnem oziru«, je zapisal Zwitter, »se mesta in trgi razlikujejo med seboj le po naslovu. Šele od XIII. st. morajo biti mesta obzidana, trgi pa morejo biti obzidani ali odprti«. ⁶⁹ Zdi se mi, da moramo najbolj pritrditi tistim, ki menijo, da je mesto ločilo od trgov v začetku le ime, le odličnejši naslov.⁷⁰

Dokaj na široko se smatra, da je iz trga nastalo mesto na ta način, da ga je njegov gospod povzdignil v mesto oziroma da je ustanovil mesto, to se pravi, da je podelil temu kraju pravico, da se imenuje mesto in pri tem praviloma uvedel gradnjo ustrezne naselbine v bližini stare ali neodvisno od nje.⁷¹ Te ustanovitve ali povzdignjenja so bila pismena ali ustna, v začetku praviloma ustna.⁷¹ Na ta način piše npr. Grafenauer, da so Andeški povzdignili v mesto Kranj in Kamnik med leti 1204—1228, Spanheimi Ljubljano pred letom 1243 in Kostanjevico približno istočasno, morebiti pa tudi že okrog leta 1220.⁷² Gestrin, ki je prvi med zgodovinarji uporabil izsledke numizmatikov, je postavil domnevo, da je Ljubljana dobila mestne pravice v poletju 1220, ko

⁶⁴ Zwitter, Začetki str. 230.

⁶⁵ Prav tam str. 231.

⁶⁶ Tremel, v op. 42 cit. delo str. 97.

⁶⁷ Planitz str. 133 in naslednje.

⁶⁸ Vilfan, v op. 3 cit. delo, str. 134.

⁶⁹ Zwitter, v op. 17 cit. delo, str. 720.

⁷⁰ Gross, v op. 48 cit. delo, str. 70, 78.

⁷¹ Vilfan, v op. 3 cit. delo, str. 134.

⁷² Bogo Grafenauer: Zgodovina slovenskega naroda 2, Ljubljana 1965, str. 294—295.

je bil vojvoda Bernard na Kranjskem.⁷³ Toda zdi se mi, da je menjavanje naslovov civitas, forum in oppidum v listinah mestnih gospodov in deželnih knezov nekam slaba opora teoriji o podeljevanju mestnih naslovov s strani teh gospodov. Skoraj gotovo bi smeli pričakovati, da bo dal po podelitvi vsaj kolikor toliko redno zapisovati isti naslov.

Pravna osnova trgov kot prve razvojne faze naših celinskih mest so bili sejmski privilegiji, pravice do sejmov in s tem združenih posebnih pravic. Termin za naselje pa ni bil trden, pravno določen ali docela izoblikovan. Najprej se je navadno reklo mercatum, nato forum, lahko pa tudi drugače, kakor smo videli iz zgoraj navedenih primerov. Meščanske naselbine so se krepile, sledile so nove pravice, zlasti samouprava in obzidanost. Tu so bile spet pomembne tako imenovane pravice, tako imenovano mestno pravo s svojimi določbami, ne pa naslov, ki ga je meščanska naselbina nosila. Forum je mogel biti prav tako obzidan kakor civitas, mogel je imeti prav tako široko avtonomijo. Civitas je bil seveda takratni družbi dokaj odličen naslov, to vidimo že iz njegove rabe v prejšnjih stoletjih. Z razvojem mest in meščanstva se je v 12. stoletju začel širiti po Nemčiji in ta val širjenja je malo pozneje segel tudi k nam.

Kdo je bil tisti, ki se ga je predvsem posluževal, ki ga je širil in uveljavljal? Po mojem mnenju je bilo to meščanstvo samo. Meščanstvo je bilo tisto, ki je začelo svojim naseljem dajati naslov civitates. Mestni gospodje, deželni knezi, vladarji, so se tej rabi deloma upirali, deloma pa ji sledili, deloma so jo morebiti kje celo pospeševali. Njihove koncepcije so se tudi menjavale, njihova politika se je spreminjala, njihovi odnosi do meščanstva in do posameznih mest niso bili vedno isti. Zdi se mi, da se le na ta način da razložiti nihanje v terminih civitas, oppidum, forum v 13. stoletju na Slovenskem. Meščani so uporabljali v svojih listinah in na svojih pečatih termin civitas v istem času, ko se plemstvo in deželni knezi poslužujejo termina forum. Naj tu še enkrat spomnim na nasprotja v tekstu listine in na pečatu pri Kostanjevici in Velikovcu: na eni strani meščanska civitas, na drugi plemiški forum.

Če je vsemu temu tako, potem seveda ni bilo v tej začetni dobi nobenega podeljevanja naslovov civitas s strani mestnih gospodov, deželnih knezov ali vladarjev. Naslov civitas se je začel širiti, naletel je nedvomno na odpor, ki je bil na eni strani lahko odpor proti težnjam in aspiracijam meščanstva, ki pa je bil prav gotovo tudi odpor zaradi drugačne predstave o tem, kaj lahko civitas je, izraz pojmovanja civitas, kakor je veljalo v naših primorskih obalnih mestih in v sosednjem romanskem svetu na zapadu, pojmovanja, o katerem bomo še govorili in ki se kaže v češko-oglejskem zapisu iz leta 1274.

Odlični stari in obenem po vsebini tako novi naslov civitas se je torej začel boriti za uveljavljanje. V času tega boja so se menjavali izrazi civitas in forum za isto meščansko naselje, so se uporabljali tudi

⁷³ Ferdo Gestrin: Doneski k zgodovini Ljubljane v srednjem veku (Zgodovinski časopis 5, 1951, str. 196).

bolj nevtralni izrazi kot oppidum. Beljak, Celovec, Velikovec, Slovenj Gradec, Maribor, Ptuj, Kamnik, Kranj, Ljubljana in Kostanjevica so si v teku 13. stoletja priborili mestni naslov, brž za njimi še Škofja Loka, Slovenska Bistrica in Radgona. Mestnega naslova pa si niso prisvajali in prisvojili vsi trgi na slovenskih tleh. Če pravimo, da med naslovom civitas in forum ni bilo nobene pravne razlike, s tem seveda še ni rečeno, da med našimi meščanskimi naselji ni bilo nobenih razlik. Razlike so bile v gospodarski pomembnosti naselij, v moči in veljavi meščanstva, v ugledu, stopnji avtonomije, obzidju itd. Te razlike so nedyomno vplivale tudi na aspiracijo, pretenzije do naslova civitas in na možnosti do uveljavljanja tega naslova. Pomembnejša, odličnejša meščanska naselja so si prisvajala in tudi dosegla priznanje naziva civitas. Skromnejša neznatnejša naselja niso morebiti niti poskušala nositi tega naslova. Vemo za nekatera, ki so si ga prisvajala, a ga niso uspela uveljaviti (Grebinj, Žalec).

Kmalu pa se je pojavil tudi drug način za pridobitev mestnega naslova: preko podelitve s strani vladarja. Prva taka podelitev na nekdanjem avstrijskem ozemlju je iz leta 1277 za Bruck. V njej uporablja kralj Rudolf naslednjo formulacijo: *volentes ipsum locum nomine et honore oppidi seu civitatis perfrui perpetuo et gaudere*.⁷⁴ Za prvi tak primer pri nas bi mogli šteti ustanovitev Novega mesta 1365. Pridobitev mestnega naslova s podelitvijo od vladarja je postala v naslednjih stoletjih skoraj edini način, po katerem je bilo mogoče doseči mestni naslov. Tako je nastala dvojnost meščanskih naselbin: mesta in trgi. Razlika, ki je bila sprva le v odličnejšem nazivu, je postala potem pravna razlika. Ko se je novi termin mesta uveljavil, je postal pravni pojem, kategorija v hierarhiji pravnih naslovov meščanskih naselij.

Zdaj nam velja odgovoriti še na eno vprašanje, ki smo ga prej pustili ob strani: Kdaj je v našem starokarantanskem prostoru civitas dobila svoj novi pomen mesta, mestne naselbine. Zwitter je pravilno poudarjal, da je za raziskovalca glavni problem; »v katerem viru civitas še ni in v katerem je že terminus technicus«, kdaj in kje beseda nima več starega pomena in začne označevati mesto.⁷⁵ Zgoraj smo že navedli nekaj omemb izraza civitas v listinah 12. stoletja na starokarantanskih tleh: Ptuj in Krnski grad v potrdilnih listinah salzburški cerkvi (z besedilom, posnetim po listinah prejšnjih stoletij), Breže v življenjepisu nadškofa Konrada in Gradec leta 1189. Popelka je menil, da besedi *urbs* in *civitas* v 12. stoletju pomenita skoraj izključno grad in da prva omemba *civitas* za Gradec iz leta 1189 ne pomeni mesta ampak grad.⁷⁶ Vendar se mi to njegovo mnenje glede izraza *civitas* ne zdi prepričljivo. Življenjepisec nadškofa Konrada uporablja *civitas* za Breže nedvomno že v povsem jasnem smislu meščanske naselbine, ne pa gradu, za katerega ima termin *castrum*. To je splošno priznано. Meščanska naselbina pa je v tem času obstojala tudi v Gradcu in se omenja kot forum.

⁷⁴ Gross, v op. 48 cit. delo, str. 71.

⁷⁵ Zwitter, Predgovodina str. 224, 226, Začetki str. 229.

⁷⁶ Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 17, 1919, str. 168.

V nasprotju s prakso v Brežah, odkoder imamo iz druge polovice 12. stoletja sicer vrsto listin salzburškega nadškofa, krškega škofa in drugih, pa se pri lokalizaciji ne omenja ne grad ne meščanska naselbina, ampak samo Breže brez vsakršne podrobnejše oznake, je štajerski mejni grof, nato vojvoda Otokar izdal (oziroma so izdali v njegovem imenu) vrsto listin prav v graški meščanski naselbini: 1172 in foro Graece. 1174 in foro Gracce in ecclesia sancti Egidii (listina je falzifikat iz 14. stoletja, vendar pa je vrsta prič in datiranje vzeto z neke nedvomno pristne listine iz leta 1174),⁷⁷ 1182 ante ecclesiam sancti Egidii ... foro Graece, 1185 in foro Graece — ter nato 1189 Grace in civitate.⁷⁸ Za grad se pri Gradcu uporablja izraz castrum ter urbs, imamo tudi naziv prefectus urbis.⁷⁹ Po izrazoslovju tega časa bi torej civitas povsem lahko pomenila meščansko naselbino. Če primerjamo Breže in Dunaj, bi naziv tudi ne bil prezgoden. Popelko in druge pa je seveda najbolj motilo to, da se Gradec 1214 spet imenuje forum in šele 1233 civitas. Reči pa moram, da so se po smrti vojvode Otokarja spremenile tudi navade pri izdajanju listin. Listinske »naklonjenosti« do omenjanja meščanske naselbine v Gradcu, ki je morebiti narekovala tudi naslov civitas v letu 1189, je zdaj konec. Listine prvih Babenberžanov so sicer v velikem številu izdane v Gradcu, toda brez vsake natančnejše lokacije, ne na gradu, ne v trgu, ne v mestu, ne v cerkvi. Vojvoda Leopold imenuje 1214 Gradec forum, 1233 vojvoda Friderik civitatem.⁸⁰

V smislu gradu uporabljajo besedo civitas seveda potrdilne listine Salzburgu — toda te ponavljajo le besedilo prejšnjih stoletij. Potrdilni listini iz leta 1178 in 1199 se, kakor smo videli, v marsičem prilagajata spremenjenim časom. Mogli bi celo domnevati, da prav pri Ptujju sprememba teksta kaže, da so izraz civitas zdaj prilagodili novemu pomenu naselbine — ta domneva pa bi bila pač veliko bolj tehtna, če bi civitas carantana izpadla iz besedila listine. Naj bo že temu kakorkoli in ne da bi mogli rešiti ptujski primer, lahko trdimo, da je vsaj že v drugi polovici 12. stoletja beseda civitas na starokarantanskih tleh imela pomen mestne naselbine. Še manj pa bi seveda mogli dvomiti, ali pomeni napis civitas na novcih v prvih desetletjih 13. stoletja zares mesto ali ne morebiti še vedno gradu.⁸¹

V naših obalnih primorskih mestih je šel razvoj povsem drugačno pot. Terminologija je bila drugačna. Tu meščanske naselbine niso šle prek stopnje trga-foruma, tako značilne za celinska mesta. Naziva forum kot ime za meščansko naselje tu ne poznamo. Izraz civitas pa je bil tu tradicionalen termin za rimska mesta, pri katerih se da govoriti o kontinuiteti kraja (ne glede na gospodarske in prebivalstvene spremembe), in za škofijske sedeže. Taka sta bila na našem ozemlju Trst in Koper, ki se tudi vseskozi imenujeta civitates. Nekaj drugih izrazov je povsem izjemnih. Drugače je z Miljami, Izolo in Piranom. Milje in

⁷⁷ Prav tam 471, op. 1.

⁷⁸ Zahn 1, št. 546, 555, 619, 642, 698.

⁷⁹ Zahn 1, št. 172, 484, 548, 565.

⁸⁰ Zahn 2, št. 150, 305 in druge listine z omembo Gradca.

⁸¹ Zwitter, Začetki str. 229.

Piran sta se večinoma imenovala *castrum*, Izola *locus*, uporabljajo pa se tudi drugi izrazi (*villa*, *oppidum*, *terra*),⁸² za Milje enkrat tudi *civitas* v neki cesarski listini iz leta 1177, kar pa je popolna izjema.⁸³ Posebno zanimivo je primerjati, besedilo beneško-tržaške pogodbe iz leta 1202 z besedilom beneško-miljske pogodbe iz istega leta. Pogodbi imata skoraj isti tekst, razlikujeta pa se prav povsod tam, kjer gre za mestni naslov. V prvi pogodbi piše: *homines Tergestine civitatis*, v drugi: *homines Mugle*. V prvi: *civitatis nostre*, v drugi: *terre nostre*. V prvi: *ad civitatem Tergestinam*, v drugi: *ad terram nostram*. V prvi: *sicut alie civitates Ystrie*, v drugi: *sicut alie terre Ystrie*. V prvi: *actum in civitate Tergestina*, v drugi: *Muglae*.⁸⁴ In vendar so, kakor v Trstu in Kopru, tudi v Miljah, Izoli in Piranu zrasle meščanske naselbine, so se organizirali meščani. Tržaška *communitas civitatis* je prvič omenjena 1139, koprška *commune civitatis* 1186, *comune de Insula* 1220.⁸⁵ Toda ne glede na obzidje in ne glede na samoupravo se je tu, kar se tiče naslova, držala tradicija. Naslova *civitas* meščanska naselja brez tradicije ali škofije tu niso mogla dobiti. Zaradi te terminologije, ki je značilna za Italijo, tudi papeške in oglejske listine za naša celinska mesta ne uporabljajo naslova *civitas*. In ko leta 1274 češki kralj imenuje Slovenj Gradec *civitatem*, uporablja oglejski patriarh izraz *forum* — zanj meščanska naselbina v Slovenjem Gradcu ne more biti *civitas*. V določeni zvezi s tem pojmovanjem je tudi papeška listina ob ustanovitvi ljubljanske škofije 1462 povzdignila Ljubljano iz *oppidum* v *civitas*.⁸⁶ Še ob koncu obstoja beneške republike je po upravni razdelitvi Beneške Istre koprsko ozemlje nosilo ime *Citta di Capodistria*, miljsko, izolsko in piransko pa *Terra di Muggia*, *Terra di Isola*, *Terra di Pirano*.⁸⁷

Naj se na koncu dotaknemo še enega našega meščanskega naselja, o katerem doslej še nismo govorili, Gorice. Zdi se mi, da gre pri njem razvoju za vpliv obeh svetov, celinskega in primorskega. S celinskim svetom veže Gorico prva stopnja meščanske naselbine — *forum*. Gorica je prvič dokumentirana kot meščansko naselje leta 1210, ko se omenjajo »des marckts zu Görcz burger«. Nato se v 13. stoletju imenuje še enkrat (1285) kot *forum*, skoraj vse 14. stoletje kot *forum*, *mercatum*, *marckht* in šele ob koncu stoletja kot mesto (1398, 1403, 1426 *stat*, 1469 *civitas*).⁸⁸ Gorica je torej postala mesto precej pozneje kakor meščanske naselbine istega ranga in starosti s celinskega slovenskega področja. Pri tem pa ne smemo pozabiti, da je goriški grof Henrik podelil leta 1307 goriškim meščanom (*civibus*) statut, iz katerega izvemo tudi, da je imela Gorica tedaj občinsko hišo (*domum comunis*),

⁸² Glej listine za vse te kraje v Gradivu ter Kandlerjevem *Codice diplomatico istriano*.

⁸³ Gradivo 4, 592.

⁸⁴ Gradivo 5, št. 31, 32; Kandler k letu 1202.

⁸⁵ Gradivo 4, št. 148, 724, 5, št. 322.

⁸⁶ Zgodovinski zbornik 3, Ljubljana 1890, str. 112—118.

⁸⁷ Pirchegger v *Erläuterungen zum Historischen Atlas der österr. Alpenländer*, 1, 4, str. 499, 519/520.

⁸⁸ Gradivo 5, št. 168, Franc Kos: K zgodovini Gorice v srednjem veku (*Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 1, 1919/20, str. 7, 8).

torej tudi skupnost (komuno) meščanov, in obzidje. Obzidje se ne ome-
nja prvič šele leta 1329, kakor se navadno piše, ampak že leta 1307,
v statutu, kjer je rečeno, naj meščani »pontes, domum comunis et por-
tas fori et eciam murum fori teneantur et debeant, quandocumque opus
fuerit, reficere et aptare.⁸⁹ Komuna je imela tudi svoj pečat z napisom
»S comunis Goricie« — torej tudi tu se civitas ni pojavila. Kakor vi-
dimo, je imela Gorica vse, kar so imela naša celinska mesta: komuno,
pečat, obzidje, mestne pravice — razen mestnega naslova. Zakaj tega
ni imela? Ali ne bi mogli domnevati, da zaradi vpliva terminologije,
ki je vladala v obmorskem delu slovenskega ozemlja in v sosednjih
italijanskih pokrajinah, terminologije, ki izrazu civitas zlepa ni pu-
stila do veljave brez zadostne podlage v tradiciji. Da pa je mesto ven-
darle postala, je najbrž spet pripisati vplivu celinskega sveta.

Zusammenfassung

DIE STADT (CIVITAS) IN SLOWENIEN

Der Verfasser befasst sich mit den in den Quellen des 12. und 13. Jahr-
hunderts für bürgerliche Siedlungen in und um Slowenien vorkommenden
Ausdrücken, insbesondere mit dem Ausdruck »civitas«. Schon Zwitter hat
darauf hingewiesen, dass »civitas« bis ins 12. Jahrhundert hinein auf alt-
karantanischem Boden für die Ruine einer römischen Stadt oder eine mittel-
alterliche Burg verwendet wurde. Der Ausdruck wird die neue Bedeutung
»Stadt« bereits im 12. Jahrhundert angenommen haben — mit der im Jahre
1189 für Graz verwendeten Bezeichnung »civitas« wird die bürgerliche Sied-
lung gemeint worden sein und nicht die Burg, wie Popelka angenommen hat.
Für Celovec (Klagenfurt), Velikovec (Völkermarkt), Slovenj gradec, Ljublja-
na und Kostanjevica werden im 13. Jahrhundert abwechselnd die Ausdrücke
»civitas« und »forum« verwendet: einmal wird die Siedlung »Stadt«, dann
wieder »Markt« usw. genannt, bis sich zuletzt der Titel Stadt allein durch-
setzt. In päpstlichen Urkunden und Patriarchatsurkunden kommt die Be-
nennung »civitas« nicht vor, dagegen jedoch durchwegs in den von Bürgern
herausgegebenen Urkunden und auf allen Stadtsiegeln und Münzen. In den
Urkunden der Landesfürsten wechseln die Benennungen. Anfangs unterschied
sich die Stadt vom Markt nur durch die vorzüglichere Benennung. Der Ver-
fasser vermutet, dass der Name »civitas« nicht verliehen wurde, dass viel-
mehr das Bürgertum selbst diese Benennung für seine Siedlungen einge-
führt hatte. Teils widersetzten sich die Stadt- und Landesherren, Landes-
fürsten und Herrscher dieser Benennung, teils übernahmen sie sie, hie und da
werden sie sie auch gefördert haben. Die Einstellung der Fürsten war nicht
immer gleich, die Politik wechselte und die Beziehungen zum Bürgertum und
zu einzelnen Städten schwankten. So wird in den Urkunden und auf den Siegeln
der Bürger der Ausdruck »civitas« verwendet, gleichzeitig verwenden die
Landesfürsten und der Adel den Ausdruck »forum«. Besonders aufschlussreich
sind in dieser Hinsicht die Urkunden von Velikovec aus 1267 und von Kosta-
njevica aus 1291: in der vom Feudalherrn herausgegebenen Urkunde werden
beide Siedlungen »forum« genannt, das Siegel zur Urkunde trägt jedoch die
Inscription sigillum civitatis. Bald konnte jedoch der Stadttitel noch auf eine
andere Weise gewonnen werden — er konnte auch vom Herrscher verliehen

⁸⁹ Franc Kos: Najstarejši statut mesta Gorice/Carniola NV 7, 1916, str. 283—284.

werden. Die erste solche Verleihung im einstigen österreichischen Gebiet ist im Jahre 1277 Bruck, in Slowenien könnte hierher Novo mesto 1365 gezählt werden. In den folgenden Jahrhunderten konnte der Stadttitel nur noch vom Herrscher verliehen werden. All dies trifft jedoch nur für die Binnenlandstädte zu. In den Küstenstädten ging die Entwicklung in eine andere Richtung. Bürgerliche Siedlungen durchliefen hier nicht die für die Binnenlandstädte typischen Stufen Markt — Stadt, der Ausdruck »civitas« wurde nur für die kontinuierlich bewohnten römischen Städte und für Bischofssitze verwendet. Deshalb waren Triest und Koper Städte, Milje, Isola, Piran dagegen nur castra, terrae, trotz eigener Stadtmauer und Verwaltung. Wegen dieser für Italien typischen Terminologie kommt der Ausdruck »civitas« auch in den päpstlichen und den Patriarchatsurkunden für slowenische Städte im Binnenland nicht vor. Im Jahre 1274 verwendete der böhmische König Ottokar für Slovenj gradec bei den Verhandlungen die Bezeichnung castrum et civitas, der Patriarch Raimund von Aquileia dagegen die Bezeichnung castrum et forum. Bei der Entwicklung der Stadt Gorica (Gorizia) werden Einflüsse beider Welten — des Küsten- und des Binnenlandes entscheidend gewesen sein. Gorica blieb sehr lange nur »forum«, erst seit 1398 wird es »civitas« genannt, trotzdem dass es schon viel früher eine eigene Stadtmauer und Verwaltung hatte. Der Verfasser vermutet, dass in diesem Falle der Ausdruck »civitas« unter dem Einfluss der italienischen Terminologie nicht verwendet wurde; dass er sich aber zuletzt doch durchgesetzt hatte, ist dem Einfluss des Binnenlandes zuzuschreiben.